

Cilt: 6, Sayı: 11, Ocak 2018 / Volume: 6, Issue: 11, January 2018

**1850- 1950 YILLARI ARASINDA SEYAHATNAMELERİN IŞIĞI ALTINDA
DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİ**

East Turkestan Cities Between 1850-1950 In The Ligth of Travel Books

Seda YILMAZ VURGUN *

ÖZ

Doğu Türkistan Türklerin en eski yerleşim alanlarından biridir. Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar bölgeye hakim olan Türk devletlerindedir. Doğu Türkistan toprakları Moğolların ardından Çağatay hanlığının sınırlarına dahil olmuş, 1750’de Çin işgali başlamış ve 1862 tarihine kadar sürmüştür. Bu süre içinde Doğu Türkistan’da çok sayıda isyan hareketi olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Yakup Bey, Kaşgar merkez olmak üzere dönemine göre güçlü bir devlet kurmayı başarmıştır. Doğu Türkistan halkı Çin hakimiyetine girdikten sonra her alanda kısıtlanmıştır. Rusya ve İngiltere'nin bölgeye etki etme çabaları durumu daha da karmaşık bir hale sokmuştur. Rusya, Doğu Türkistan'daki Çin hakimiyetinden rahatsızlık duymuş bu nedenle her fırsata bölgeye etki etmeye çalışmıştır. İngiltere ise Hindistan'daki ticari çıkarlarından dolayı Doğu Türkistan ile yakın temas halinde olmuştur.

Bu çalışmada Doğu Türkistan şehirlerindeki idari yapı ve sosyo-kültürel hayat seyahatnameler başta olmak üzere yabancı ve yerli araştırma eserlerin ışığı altında incelenmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın ilk yarısına kadar Doğu Türkistan'ı ziyaret eden seyyahlar şehirlerdeki demografik yapı ve dini hayat hakkında bilgi vermişlerdir. Doğu Türkistan halkının beslenme kültürleri ve eğitim-öğretim yöntemleri seyahatnamelerde üzerinde durulan diğer konulardandır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Çin, Kaşgar, Urumçi, Yarkend.

---

* Yrd. Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Söğüt Meslek Yüksekokulu, seda.yilmazvurgun@bilecik.edu.tr

ABSTRACT

East Turkestan is one of the oldest settlements of Turks. The Huns, the Gokturks and the Uyghurs are the Turkish states dominated by the region. The lands of East Turkestan were included in the borders of the Chagatai Khanate after the Mongols, and the Chinese occupation began in 1750 and continued until 1862. During this period, there have been many rebellions in East Turkestan. Beginning from the second half of the XIX th century, Yakub Bey established a strong state when he compared the powerful states of the time, including the center of Kashgar. After entered the Chinese domination, the people of East Turkistan was restricted in all field. The efforts of to influence the region of Russia and Britain have made the condition even more complicated. Russia was disturbed by the Chinese dominance in East Turkestan, so every effort was made to influence the region. Britain was in close contact with East Turkestan because of its commercial interests in India.

In this study, the administrative structure and socio-cultural life in East Turkestan cities were examined under the light of foreign and domestic research works, especially travel destinations. From the second half of the XIXth century to the first half of the XXth century, the travelers who visited East Turkistan gave information about the demographic structure and religious life in the cities. Nutrition cultures and education-teaching methods of the people of East Turkestan are other issues that have been discussed in travel books.

Keywords: East Turkestan, China, Kashgar, Urumqi, Yarkend.

Giriş

Doğu Türkistan'ın¹ çevresini saran dağlar ve çöller vasıtası ile doğal sınırları mevcuttur (Bruce, 1907: 4). Tanrı Dağı silsileleri Doğu Türkistan'ı Kuzey Türkistan ve Kuzey Doğu Türkistan olarak ikiye bölmektedir (Kurban, 1992: 5). Bölge Tanrı, Altay ve Karanlık dağları gibi yüksek dağlara sahip olsa da iç ve güney tarafı çöller ile kaplıdır. Sayram ve Buğda iki büyük gölüdür (Taşağıl, 1994: 558).

Doğu Türkistan Hunların ve Göktürk İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde yer almıştır. İslamiyet'in kabulünden sonraki süreçte ise Karahanlıların bir kısmı Doğu Türkistan'da bulunuyordu. Doğu Türkistan Moğolların ardından Çağatay hanlığına dahil olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren bölgede "Seyyidiye Hanlığı" kurulmuş, 1678-1755 tarihleri arası "Hocalar Devri" olarak bilinmiştir (Taşağıl, 1994: 558; Kurban, 1995: 13-36). 1754 senesinden itibaren Çinliler bölgeye hakim olmaya başlayarak, Kaşgar, Hami ve Kulca gibi önemli şehirleri işgal etmişlerdir (Hitchins, 2002: 8; Taşağıl, 1994: 558). 1815 yılına kadar yerli beylerin yardımı ile

---

¹ Doğu Türkistan kuzeyde Rusya, batı'da Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan; güneyde Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğuda; Çin ve Moğolistan ile ortak sınırlara sahiptir.(M.Rıza Bekin, "Doğu Türkistan", **21.yy'da Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ'a Armağan**, 1.Cilt, ASAM Yayınları, Ankara, 2003, s. 289)

ciddi muharebelere girmeden Doğu Türkistan'daki egemenliklerini sürdürmüşlerdir (Hayit 2004:138).

Çinlileri Doğu Türkistan'dan tamamen uzaklaştırmak mümkün olmamıştır. 1862 yılında Döngenlerin isyanının ardından Yakup Bey'in bölgeye gelmesi ile Kaşgar, Yarkend ve Tufan şehirleri ele geçirilmiştir (Taşağıl, 1994: 559). Yakup Bey 1865 ve 1870 yılları arasında hem Çinliler hem de Doğu Türkistan'ın bağımsız şehirlerine karşı mücadele etmiştir (Alpargu 2002: 1010; Hayit 2004: 145). Yakup Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğini alarak reform hareketlerine girişmiş, İngiltere ve Rusya arasında bir denge politikası izlemiş ve çeşitli anlaşmalar yapmıştır. Yakup Bey'in kurduğu devlet Orta Asya'daki Müslüman devletlerin teker teker işgal edildiği bir dönemde önem arz etmiştir. (Saray 1994: 106-113) 1884 yılına kadar Çin, Doğu Türkistan'ı batı bölgesi olarak yönetmiştir. Çin imparatorunun direktifi ile bu toprakların adı yeni topraklar manasına gelen "Hsin-Çiyang'a" çevrilmiştir (Hayit 2004: 138).

Çinliler Doğu Türkistan'a tamamen hakim olduktan sonra kendilerine direnen insanları öldürmüşler, direnmeyen insanları ise manen yıkarak etkisiz hale getirmeye çalışmışlardı (Saray, 2015: 302-303). Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerine Çinli yöneticiler atanmıştır. 1928 yılında Chin Shu-Jen döneminde Çin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntının üstesinden gelebilmek için Doğu Türkistan'da ağır bir sömürü politikası uygulamıştır (Saray 2015: 314-319).

Çin'in uyguladığı sömürü politikası ilk olarak kendini bölgenin yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin tasarrufu açısından göstermiştir. Çinliler bölgeyi işgal ettikten sonra nehirler ve yeraltı sularından halkın faydalanmasına izin vermemiştir. Bu durumda bölgedeki verimin düşmesine ve ekonominin gerilemesine neden olmuştu (Saray, 1998:13).

Doğu Türkistan topraklarında gerçekleşen Çin'in sömürü politikası bölge halkının sayısının azaltılması noktasında da devam etmiştir. Bölgenin nüfusunun % 96'sı Kazaklar ve Kırgızlardan geri kalanı ise yerleşik Türkler den oluşmaktayken (Buğra 1952: 5-6) nüfus oranı Çin'in iskan politikası ile zamanla değişmiş ve Çinliler bölgenin asli unsuru haline gelmeye başlamıştır (Kaşgarlı 2011:19).

Çin zulmünün her geçen gün artarak devam etmesi Doğu Türkistan halkının Kumul, Turfan ve Hoten gibi önemli şehirlerde ayaklanmasına neden olmuştur. (Buğra, 1952: 29-33) Doğu Türkistanlılar Çin işgalinden kurtulmak için her fırsatta harekete geçmiştir. 1933'de Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Rus-Çin işbirliği neticesinde yıkılmıştır (Kaşgarlı 2011: 15; Benson, 1990: 3; İnanet, 2010: 16). 1994 yılında İli bölgesinde kurulan ikinci cumhuriyet ise Çin Halk Kurtuluş Ordusunun Doğu Türkistan'ı işgal etmesi ile 1949 yılında son bulmuştur (Asena 2009: 300; Kafalı, 1995:18; Kul, 2009: 29).

Bölgenin Çin açısından geçmişte teşkil ettiği etki günümüzde artarak devam etmektedir. Çin'in ilişkilerini diğer devletlere sınırı olması nedeni ile Doğu Türkistan üzerinden geliştirmeye çalışmaktadır. Bölge Çin'in Orta Asya'ya açılan

kapısı ve güvenliği açısından tampon bölge durumundadır. Bu nedenle Çin, bölgenin jeopolitik hassasiyetini dikkate alarak, her dönemde bölgenin güvenliğini ve ekonomik çıkarını sağlamaya çalışmaktadır (Demirağ 2014: 231).

DOĞU TÜRKİSTAN

Doğu Türkistan halkı genel itibari ile orta boylu elmacık kemikleri çıkık insanlardı. Ancak zamanla ırksal karışımın bir neticesi olarak Doğu Türkistan'ın güneyinde Tacikler gibi uzun boylu insanlar görülmeye başlamıştı. Doğu Türkistan halkının yaşadığı bölge kendileri için ayrı bir önem taşıdığından Kaşgarlı, Yarkendli gibi isimler ile adlandırılırlardı (Winches, 2008:74).

Aksu, Kaşgar, Urumçi, Yarkend, Turfan, Kulca, Hami, Hoten Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerindedir. XIX. yüzyılda Doğu Türkistan şehirleri düşmana karşı savunmayı güçlendirmek amacı ile surlarla çevrelenmişti. Her şehrin içinde bulunan küçük kale bölgenin güvenliği için önem teşkil ederdi (Teichman: 123). Çin işgali ardından şehirler Çinlilerin ve yerli halkın yaşadığı alanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bölgenin coğrafi şartlarına uygun olarak Batı Türkistan'da olduğu gibi evler topraktan yapılmıştı (Kolesnikov, 2010: 74; Olufsen, 1911: 295).

1-Kaşgar

Çinlilerin ha-shi-ha-rh dediği şehrin (Yıldırım 2013: 463) güneyinde Karakunlun Dağı, kuzeyinde Tanrı Dağları, batısında Pamir yaylası ve doğusunda ise Taklamakan çölü bulunur. Kaşgar adı Uygur dilinde yeşim taşı anlamına gelen Kaştaş'dan gelmiştir.² Satuk Buğra Han tarafından İslam ile tanıştırılmış ve ardından hem siyasi hem de kültürel açıdan önemli olmuştur (Çelik, 2013: 41). XV. yüzyılda Moğollar Kaşgar'ı ele geçirerek Müslümanlaşma sürecini kesintiye uğratmışlardır (Kolesnikov, 2010; 5).

XIX. yüzyılda bölgede çok sayıda Kırgız ve Kazak yaşamaktadır. Hunların soyundan gelen Kırgızlar ve Kazaklar iyi savaşçıdır ve kolay kontrol edilemezlerdi (Teichman: 139). Kazaklar renk renk atlas ve su geçirmeyen yağmurluk türü giysileri Buhara'ya satarlardı (Çelebi, 2014: 44-45). Kaşgar'da bir dağda yaşayan Kalmuklular ise konar-göçer bir hayat sürer beylerine "Kaşga" denirdi. Ölülerini Yakutlar (Seroşevsky, 2007: 205) gibi toprağa değil "Taut" ile yüksek ağaçlara koydukları ileri sürülürdü (Çelebi, 2014: 44-45). Uygurlar Kaşgar şehrinin nüfusunu teşkil eden diğer etnik guruptur. Şehir'de Çinliler ise nadir görülürdü (Teichman: 137).

XIX yüzyılın ikinci yarısında nüfusu 16.000 hane olan Kaşgar 11 metre yüksekliğinde balçık bir sura sahipti (Çelik, 2013: 41). İpek yolunun en eski ve en

² <http://www.dunyabulteni.net/haber/295309/dogu-turkistanin-tarihi-sehri-kaşgar-ve-iydgah-camii>(10. 05. 2017).

mühim noktalarından biri olan şehir (Asena 2009: 408) çeşitli kasabalara ve vadilere bölünmüştü. (Bruce, 1907: 5). Kaşgar zengin vahaları ve sahip olduğu güzel manzaralar ile Doğu Türkistan'ın kalbiydi (Teichman: 137-139).

Çinliler ve Müslümanların yerleşim yerleri farklıydı (Kolesnikov, 2010: 75-78). Çin hakimiyeti altındaki Kaşgar'a, Mançu ve Çinli yöneticiler için yeni bir şehir kurulmuştu. Böylece yönetici tabaka ve halk arasındaki bağlantı koparılmıştı. Türklerin ve Mançuların gerekli olmadığı sürece birbirlerinin şehrine girmeleri yasaklanmıştı (Erculasin, 2013: 111-112).

Doğu Türkistan pazarları kalabalık olması ile dikkat çekti. Pazarlar şehrin nüfus potansiyelini yansıttı. Pazarlar da gür sakalı çok sayıda Türk göze çarpardı. Doğuya doğru gidildikçe Tatarları andıran yüzlerin sayısı azalırken Persi özellik gösteren insanların sayısı artardı (Teichman: 137). Yöre halkı için pazarlar toplanarak haberler alınan ve zevklerine göre bir takım faaliyetler gerçekleştirildikleri alanlardı. Aytaga ve Çarsu olarak adlandırılan iki büyük pazarı vardı. Kaşgar ticari açıdan önemli bir nokta idi. Ruslar mallarını ilk olarak Kaşgar'a getirerek buradan diğer şehirlere aktarırdı.

Kaşgar şehrinin ülkeler açısından değeri farklılık göstermekteydi. Kaşgar; Çin için ücre bir köşeydi. Çin, Doğu Türkistan'daki ticaretin gelişmesine önem vermemişti. Çin'in bu tutumundan dolayı Doğu Türkistan ile Çin arasındaki ticari bağlantı kesilme noktasına gelmişti. Çin malları ve Çin dükkanları Doğu Türkistan'daki Çinlilere hizmet etmek için mevcut olmuştu. Kaşgar, Rusya açısından ise bir ticaret merkeziydi. Rusya ile Türkistan arasında uzun yıllar dan beri var olan ticari ilişkiden dolayı Doğu Türkistan'daki Rus malları fazlaydı (Kolesnikov, 2010: 98,101). Bölge İngilizlerin siyasi faaliyetlerinin gözlemlenmesi açısından da ayrı bir öneme sahipti.

Kaşgar'da Müslümanlar imkanlar dahilinde dini vecibelerini yerine getirmeye çalışırlardı. Afak hocanın mezarı Kaşgar halkı için ayrı bir öneme sahiptir. Kaşgarlılar önemli günlerde ve bir sıkıntılar olduğunda ilk ziyaret ettikleri yerd (Kemal, 1996: 120). Ramazan ayı Kaşgar'da heyecanlı bir şekilde beklenirdi. Bir ay evvel bütün evler temizlenir, yeni elbiseler giyilirdi. Ramazan geceleri Kaşgar'ın "Iydgah" adı verilen meydanı çok kalabalık olur, burada çeşitli oyunlar sergilenirdi. Bir küme halinde toplanan esnaflar çözülmesi güç siyasi meseleleri tartışırlardı. Erkekler Ramazan'ın ilk gününden başlayarak Durga Bey sarayı önündeki bir semaverhanede toplanır, saz nameleri arasında savuru beklerlerdi. Sabah namazına gitmeyenler hoş karşılanmazdı. Bayram günü Yakup Bey'in yaptırdığı Iydgah Cami kalabalık olurdu. Namazdan sonra kız ve erkek çocukları büyükleri ile bayramlaşırdı. Bayramlarda kız çocukları kırmızı renk elbiseler giyerlerdi. (Kemal, 1996: 110-117).

Ziyafet ve bayramlarda pilav hazırlanırdı. Kaşgar halkı ete tel şehriye biber, defne yaprağı ve karanfil eklenerek hazırlanan "yel kazan" çorbasını

Çinlilerden öğrenmişlerdi. Ancak yel kazan zenginlerin yiyeceği bir yemektir. Pelte de halkın öğrendiği diğer bir Çin yemeği idi (Kuropatkin, 2016: 55).

2-Yarkend

Yarkend hanlığının başkenti olan şehir Yarkend nehri üzerinde kurulmuştur ve önemli bir ticaret merkezidir (Bosworth, 2002: 286; Çelik, 2013: 38). Yarkend şehri yeteri kadar yağmur alamadığı için tarım için elverişli değildir. Bitki örtüsü akarsular boyunca uzanmaktadır. Tarım yapabilmek için sulama kanalları kullanılmıştır. Kanallar ile su kasabalar ve köylere getirilmektedir (Curch, 1901: 30).

Yarkend Türkistan şehirleri arasında en büyüklerinden biridir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Yarkend'de bir garnizon ve gösterişli bir Ortodoks kilisesi mevcuttur. Şehirde balta girmemiş ormanlık alanlar ve çok uzun çimenler göze çarpardı (Wood, 1910: 180). Şehirde dikkat çeken diğer bir durumda Yarkend nehrinin üç ay boyunca üstünden arabaların geçebilmesine müsaade eden bir buz tabakası ile kaplı olmasıydı. (Kolesnikov, 2010: 66).

XIX.yüzyıl da Yarkend pazarı dar, kirlili ve karanlıktır (Daisy, 1901: 132-135). Registan olarak adlandırılan cami en önemli yapılarından biridir. Yarkend şehrinde 32.000'e yakın ev bulunmaktadır. Yarkend'deki evler düz çatılı, pencerelerinde kapatmak için kanatların olduğu gelişmiş güzel çamurla sıvalanmış evlerdir.

Badahşanlılar ile Andicanlıların oturduğu Urdaaldı ve Sokakul en gözde mahalleleridir. Hintlilerinde kendine özgü mahalleleri bulunmaktadır. Kentte esir ticareti yapan Keşmirliler ve paralı işçi olarak çalışan Tibetliler mevcuttur. Çatrar ve Vahan adlı kenar mahallelerde ise serbest bırakılan esirler olan "rofizler" yer almaktadır. Çinlilerin yaşadığı Yeni Hisar şehrinde ise 1500 kişinin yaklaşık 500'ü asker olup, tüccarlar, memurlar, sanatçılar ve az miktarda yerliler mevcuttur (Kolesnikov, 2010: 78-79).

Yarkend'de Çin'in protokol usulleri de seyyahların dikkatini çekmiştir. Yarkend'de 1890'lı yıllarda Çin'in resmi temsilcisi Chow-Kuandı. Chow-Kuan'ın misafirlerini bir odaya alır ve onlara alçak küçük bir masada çay ikram ederdi. Özel misafirlerin olduğu akşamlarda Chow-Kuan yemek verir 30' dan fazla yemek masada mevcut olurdu. Masayı erkenden terk etmek geleneklere aykırı olup bardaklar boşaldıkça içecek doldurulurdu.

Çinli yöneticilerin resmi kabullerinin yanında suçluların yargılama usulleri de önemlidir. Müslümanlar hafif bir suç işlediklerinde dahi çok ağır bir şekilde cezalandırılırlardı. Suçlu bulduklarında vücutlarına kızgın demirler basılır kırbaçlanır ve boyunlarına zincir takılarak meydanlarda dolaştırılırlardı (Kemal, 1996: 189). Müslümanların ceza sisteminde ise suçu kesinleşmiş bir adam önce yere oturtularak ifadesi alınır ardından suçlu başı aşağıda bir şekilde iki kişi tarafından tutularak bilek ile diz kapağı arasına vurularak cezalandırıldı (Daisy 1901: 132-138).

XX. yüzyılın başlarında ise şehirdeki posta istasyonun duvarlarında Amerikan kazı makinelerinin resimleri asılı olması ise bölgedeki değişen dengeleri göstermesi açısından önemlidir (Wood, 1910: 182).

3-Urumçi

Doğu Türkistan'ın kuzey doğusunda bulunan şehir tarihi süreç içinde değişim göstermiştir.³ Urumçi'de caddeler tozlu kirli ve çamurluydu. Kış aylarında kar fırtınaları, çok soğuk rüzgarlar esirdi. Evlerin çatılarında yoğun bir şekilde kar birikirdi (Bruce, 1907: 5). Urumçi'nin dışındaki buz gibi akarsularda soğğun artmasına etki ederdi (Teichman:118-119). Urumçi'de kömür madenlerinin bulunması soğğu bir nebze olsa hafifletirdi. Kömür hükümetin izni ile halka uzuca satılır, böylece halk donmakta kurtulurdu (Kemal, 1996: 186-187).

Urumçi kuzeyden güneye üç kasabadan oluşurdu. En kuzeydeki kasaba Çin kasabasıdır burada resmi daireleri ve dükkanlar bulunurdu. İkinci kasaba Müslüman kasabası olup burada ise Tatarların ve Türklerin pazarları faaliyet gösterirdi. En güneydeki kasabada ise Rus etkisinin hakim olduğu dükkanlar ve evlerin olduğu bir kasabaydı (Teichman: 103, 118-119).

Çinlilerin ikamet ettiği alan iki kilometrelik surlar ile çevriliydi. Çinliler bu surların içerisinde sıkışık kalmışlardır. Müslüman kasabasında ise kapılar akşam kapatılır sabah açılırdı. Çinlilerin yaşadığı ve Rus etkisinin olduğu kasabalarda ise bu şekilde bir uygulama mevcut değildir (Kemal, 1996: 187).

Urumçi şehri Çin yönetiminin bölgedeki merkezi durumundadır. Çin'in askeri namı "Can Cun", milli namı ise "Du Du" olan genel valisi buradan Doğu Türkistan'ı keyfi bir şekilde idare ederdi. Türkler, Çin'in keyfi idaresinden memnun değildi (Kemal, 1996: 189).

Doğu Türkistan ile ilgili İngiliz Seyyah Eric Teichman'ın⁴ verdiği bilgiler bölgedeki güç dengesinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Teichman yeni rejim ile bağlantı kurmak Britanya ve Hindistan ticaretinin geliştirilmesi için alınacak adımlar ile ilgili Doğu Türkistan'a yollanmıştır (Teichman: 20-21). Seyyah XX. yüzyılın ilk yarısında Çin ile İngiltere arasındaki ilişkilerin hiç olmadığı kadar iyi olduğunu iddia etmiştir. Seyyah Sincan'daki çoğu Hindistan İngiliz'inin, Afganlılar, Ruslar, Almanlar ve Persler den daha çok hakka sahip olduğunu belirtmiştir. Urumçi'de resmi bir ziyafete katılan Teichman'ın Rus usulü bir yemek yemesi dikkatini çekmiştir. Akşam yemeğinden sonra hatip İngilizce Rusça, Türkçe ve Çince'den aynı cümlenin farklı dillerden çevirisinden oluşan bir gösteri sergilemiş ancak bu gösteri bir çok dile çevrildiğinden çok uzun sürmüştür (Teichman: 107-110).

³ <http://akademikperspektif.com/dogu-turkistan-cin-harita/> (08. 04. 2017).

⁴ Teichman 1884 yılında İngiltere de doğdu. İngiliz diplomat ve seyyahdır. Orta Asya ve Çin arasında 1917 ve 1943 yılları arasında seyahat etti. 1943 yılında son seyahatinden döndükten 2 hafta sonra öldürüldü.

Çinlilerin düzenlediği resmi kutlamalarda Tatarlar, Moğollar, Türkler, Ruslar ve Çinliler olurdu. Akşam yemeğinde Rus havyarı ve balığından oluşan yemek sunulurdu (Teichman: 21). XX. yy'ın başlarında Rusya, Çin'in Doğu Türkistan üzerindeki etkisinden rahatsız olmaya başlamış ve her fırsatta Doğu Türkistan işlerine karışmaya çalışmıştır. Ruslar bölgede etkin olmak amacı ile bir çok faaliyet gerçekleştirmiştir (Buğra 1952: 33). Bu kapsamda Rus propagandasının yapıldığı filmler bölgede gösterilmiştir.

Çin de bölgedeki etkinliğini artırmak adına bir dizi faaliyette bulunmuştur. Bu çerçevede Doğu Türkistan'da British Marconi Company adlı şirket Çin tarafından satın alınmış ve Urga, Urumçi ve Kaşgar'da yüksek güç istasyonları kurulmuştu. Urga 1920'ye kadar faaliyet gösterememiştir. Kaşgar ve Urumçi lokal otoriteler tarafından çalıştırılmıştır (Teichman: 112-113).

4- Turfan

Tarım Havzasının kuzey doğusunda bulunan şehir en eski yerleşim yerlerindedir. (Çelik, 2013: 53). Çinliler Turfan'a "Kuang-An-Ch" ismini vermiştir. (Yıldırım, 201: 445) "Turfan" Türkistanlıların dilinde Mesken anlamına gelirdi (Yıldırım, 201: 441, 445). 160'm deniz seviyesinin altında olan şehir Uygur Türklerinin buralara gelip yerleşmeleri sonucunda gelişerek bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Sami, Hind dinleri Maniheizm, Budizm, Zerdüştlük gibi dinlere ait çok sayıda mabet şehirde yapılmıştır (Gömeç, 2015: 150; Kitapçı, 2004: 106).

Turfanda Uygurlar, az sayıda Çinliler ve Döngenler mevcuttur. Çinli yönetim küçük bir kalede yaşamaktadır. Ticaret ise Uygurların ikamet ettiği alanda yoğunur. Turfan diğer Türkistan şehirleri gibi tipik bir Türk şehri olup Türk motifleri evler, camiler ve pazarlarda kendini gösterirdi. Ancak yinede Çin etkisi şehrin mimari yapısında hissedilirdi (Teichman: 123). Çin işgalinin ardından Urumçi'nin ön plana çıkması ile siyasi açıdan Turfan arka planda kalmıştır. Ancak şehir ticari bir merkez olma noktasında etkisini sürdürmeye devam etmiştir (Kolesnikov, 2010: 83-84).

Mançu Hanedanlığının hüküm sürdüğü 1879-1898 yıllar arasında şehir yıkılmıştır. Çinliler tarafından şehrin kalıntıları üzerine yeni bir yerleşim yeri kurulmuş olsa da Türkler tarafından şehrin batısında kurulan mahalleye yine Turfan denilmiştir (Taşağıl, 1994: 416).

Turfan şehri bölgenin en verimli alanlarından biridir. Çok yağmur yağmaz ancak sulama kanalları ile bölge canlandırılırdı (Teichman: 121). Turfan vahalarına dağlardan gelen suyun buharlaşmasını engellemek için yeraltı vahaları yapılmıştır (Frye, 2009: 176). Meyve, pamuk ve mısır başlıca ürünleridir (Teichman: 121). Turfan'da en çok ihraç edilen tarım ürünü pamuk ardından meyvedir. Pamuğu temizlemek için 12 fabrika bölgede faaliyet göstermiştir (Kolesnikov, 2010: 83). Üzümler Doğu Türkistan'ın tamamında çok lezzetlidir (Gömeç 2012; 127). Ancak Turfan'ın üzümü ve kavunun ayrı bir yeri vardır (Kurban, 1992: 5).

Turfan'da göze çarpan diğer bir nokta ise kalıntılardır. Çin yönetimi arkeolojik araştırmalar için izin vermemektedir. Kalıntılarda ve mezarlarda Budizm'in günümüzde mevcut olmayan simgeleri göze çarpmaktadır (Teichman: 121-122). XX. yüzyılda seyyahların eserlerinde dile getirdiği bu kalıntılarda yapılan çalışmalar sonucunda Türkçe, Uygurca çok sayıda mektup antlaşma ve de Budizm ve Manihaizm ile ilgili çok sayıda arşiv belgesi elde edilmiştir (Kitapçı, 2004:112-113).

5-Aksu

Çin kaynaklarında Wen-su diye anılmaktadır. Aksu kelimesi olarak "diri su", "aksın" manasında kullanılmaktadır. Kaşgar ve Yarkend nehirleri Aksu'nun güneyine varıp, burada Aksu nehri ile birleşirlerdi. Bir zamanlar bölgede su baskını olmuş ve şehir selden korunmak için yüksek bir yerde kurulmuştur. (Yıldırım, 2016:180) Şehir Aksu nehri ile Toşan nehrinin birleştiği vahaya Muzart geçidi yolu üzerindedir.

XIX. yüzyılda şehir dört hanelik bir sur içinde bulunmaktaydı (Çelik, 2013: 46-47). Aksu da Kazaklar, Kalmuklular, Kırgızlar ve Rus Kossakları yaşarlardı. Kalmuklar Budist olup dominant bir ırktır. Saç örgüleri ile göze çarpan Kalmuklular neşeli ve meraklı insanlardır. Türkçe ve az miktarda Rusça bilirlerdi. Kalmuklular şehir inşası konusunda da çok mahir insanlardı. Çok kısa sürede surlar inşa eder ve mahaller, pazarlar gibi mimari yapılar yapabilirlerdi. Kazaklar Mongol bir karakteristiğe sahipti (Curch, 1901: 58-59).

Aksu'da çok sayıda kanal mevcut olup kanallar bir ayak boyu derinliğindeydi. Nehrin kaynağı derin ve girdaplıdır. Aksu da nehrin üstünde bir köprü mevcuttu. Köprü kalastan yapıldığı için üstünden geçmek son derece zordu. Sürekli sallanır ve ağır yük kaldıramaz insanlar üstünden geçerken sıkıntı yaşarlardı. Mevcut su kanallarının kuruması sonucunda bazı yerleşim yerleri boş kalmıştır. Old-Chilian adlı yerleşim yeri bunlardan biriydi (Teichman: 142-143).

6-Kulca

Kulca şehrinde Tarançalar yaşamaktadır. Tarança kelimesi "darı eken" veya "çiftçi" manasına gelen "Taran" sözcüğünden türemiştir. Tarançalar İli'nin iki yakasındaki nehirler ve kanallara yerleştirilmişlerdi. Çinliler Tarançalardan vergi, savaş zamanında ek hububat ve at alırlardı. Tarançalılar kendi yöneticileri tarafından yönetiliyorlarsa da Çin'e hizmet eden bir politika uygulamaktaydılar. Tarançalıların yerleşim yerlerinde bir imam ve molla bulunmaktadır. Tarançalılar eski Uygur dilini konuşurlardı (Schuyler, 2007: 505). Bölgede yaşayan Türk nüfusu ile Türkçe'nin farklı lehçeleri ile anlaşılırlardı.

Çinliler Doğu Türkistan'ı kültürel alanda geri bırakmayı hedeflediklerinden zeki ve yetenekli olan halk, düşünce yapısının gelişmesine engel olan ve az bilgi veren bir eğitim sistemine tabi tutulmuştur (Winches, 2008: 74). Bölgeye girişlerin ciddi kontrol altında tutulduğu Doğu Türkistan dış dünya ile bağlantılarını koparmış

ve zamanla kendi tarihleri ve kültürlerine karşı ilgisizlik artmıştı (Beckwith, 2011: 222). Çinlilerin Doğu Türkistan'da açtığı okullara Kırgızlar ve Tarançalılar ilgi göstermezken, Kaşgarlılar tercüman olma isteği ile Çince'ye ilgi göstermişlerdi (Kolesnikov, 2010: 115).

Kulca özellikle Yakup Bey zamanında tanınmıştır. Rusya'ya ait bir garnizona ev sahipliği yapmıştır (Bruce 1907: 5). Kulca, Rusya ve Çin arasındaki ticaret hacmini korumaya devam etmiştir. 1850'lerde Çin'e karşı yapılan isyanın sonucunda tarım hacmi azalmış, ağaçlar kesilmiş ve sulama sistemi tahrip olmuştur. Evler çatısız yıkıntılar halinde dönüşmüştür (Curch, 1901: 134-135).

7-Hami

Coğrafi olarak Türkistan'ın en doğu ucunda olan Hami şehri⁵ halkı Moğollar ve Türkistan'ın yerli halkları ile karışmış Uygurlardan oluşmaktadır. Dış görünüş olarak Hamililer Tatarlara benzemekle beraber kendilerini "Tarançalar" olarak adlandırdıkları (Kolesnikov, 2010: 112).

Hami şehri XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çin'in iç bölgelerinden gelen kervanların geçtiği sırada canlanan bir kent olmuştur. Hami bütün pazarların olduğu ve ticaretin yapıldığı Sinçen; Çin idarecilerinin ve bir de garnizonunun bulunduğu Layoçen ve emirin sarayının ve hizmetlerinin bulunduğu Huyçen olarak 3 'e ayrılmıştır (Kolesnikov, 2010: 83).

XX. yüzyıla gelindiğinde Hami şehrinin üç tarafı duvarlar ile çevriliydi. (Teichman, 106-107). Çinliler ve döngenler arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak şehirde çok sayıda kalıntı göze çarpıyordu (Teichman: 83-87).

Hami şehrini 1913 yılında ziyaret eden Habibzade Ahmet Kemal⁶ şehrin imamı Hoca Numan Kari ile tanışmıştır. Numan Kari Çin'in baskıcı politikasına rağmen eğitim ve öğretim gibi temel bir hakkın ellerinden alınamayacağını belirterek bu kapsamda Ahmet Kemal'den mekteplerde okutulması için program hazırlamasını rica etmiştir. Hami halkı Çin'in baskıcı politikasından başını kaldırmadığından dolayı İmam Hoca Numan Kari eğitim programı açısından kendine taraftar bulamamıştır (Kemal, 1996: 217).

8-Hoten

Çin kaynaklarında Hunlar devrinden başlayarak uzunca bir süre Yü-t'ien olarak adlandırılmıştır (Yıldırım, 2016: 229). Hoten şehri konum olarak Doğu Türkistan'ın güneyinde olup eski devirlerden beri yeşim taşları ile tanınmıştır.⁷

⁵ Taşağıl, "Türkistan Şehirlerinin 630-680 Yılları Arası", (12. 06. 2017).

⁶ Habibzade Ahmet Kemal Çin hakimiyeti altındaki Doğu Türkistan halkının dünyaya kapalı halini fark ederek onları bilinçlendirmek için bölgeye bir seyahat düzenlemiştir. (Kemal, 1996: 8).

⁷ Taşağıl, "Türkistan Şehirlerinin 630-680 Yılları Arası", (12. 06. 2017).

Hoten çok yağış alan arazisi taşlık ve kumlu olan bir bölgedir. Şehrin toprakları oldukça bereketlidir (Yıldırım, 2016: 233).

Hoten, Göktürkler devrinde bir Türk şehri olmuş ve Uygur devletinin yıkılması ile gelen Uygur Türklerinin etkisi ile iyice Türkleşerek önemli bir yerleşim yeri olmuştur (Kitapçı, 113-114). XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise şehrin sınırları genişlemiş Hoten'e Kara Kaş, Yorung Kaş, Cırla, Tak, Keriye gibi yerleşim yerleri bağlanmıştır.

XIX. yüzyılda arsaların etrafı beyaz gül, deniz cehrisi ve çalılar ile çevrilidir. Tarlaların arasına armut, ayva ve elma gibi meyve ağaçları dikilidir (Kolesnikov, 2010: 73). Şehir yerlilerin ve Çinlilerin oturduğu iki kısımdan oluşmaktadır. Yerlilerin yaşadığı alanda içinde sekiz adet kervansaray bulunmaktadır. Şehirde mevcut olan 18.000 ev gösterişsiz ve tek katlıdır. Hoten'deki cami büyüklük ve güzelliği ile ön plana çıkmaktadır. Çinlilerin yaşadığı kısım da ise nüfus azdır. Pazarı yerli halkın pazarlarına göre daha düzenli ve temizdir (Kolesnikov, 2010: 85-86).

Çinliler, Yakup Bey'in Kaşgar devletini kurmasında önce Hoten'den büyük gayret sarf ederek altın ve gümüş çıkartmıştır. Altın madenleri Hoten şehrinde XIX. yüzyılın sonuna doğru bir azalma göstermiş olsa da Hoten hükümdarlarının gelirlerini artırmıştır (Kuropatkin, 2016: 52).

Hoten XX. yüzyıla kadar Doğu Türkistan'ın en önemli kültür merkezlerinden olmuştur. Şehir pamuklu kumaşları, ipeği, keçeleri ile tanınmıştır. Petrol rezervleri bakımından zengin olan şehirde güzel kilimler dokunmuştur (Kolesnikov, 2010: 85-86; Kuropatkin, 2016: 112-113).

SONUÇ

Tarihin farklı dönemlerinde zengin bir kültür mirası ve önemli izler bırakmış olan büyük devletler bu bölgede kurulmuş ve yıkılmıştır. Doğu Türkistan şehirlerinin durumu tarihi süreç içinde değişim göstermiştir. Bölge şehirlerinin İpek Yolu gibi önemli ticaret yolları üzerinde bulunmaları bölgenin Budizm, Maniheizm gibi bir çok dinin etkisi altında kalmasına neden olmuştur. Bölge bir anlamda geçiş noktasında bulunduğundan dolayı kültürel çeşitlilik göze çarpmaktadır.

Batı ve Doğu Türkistan şehirlerindeki siyasi ve sosyo-kültürel hayat İslam-Türk sentezinin etkisi ile benzer bir yapı göstermiştir. Ancak Batı Türkistan'ın Rus işgaline Doğu Türkistan'ın ise Çin işgaline uğraması ile bir kırılma ortaya çıkmıştır. Doğu Türkistan Çin işgali altında aşamalı bir değişime maruz kalmıştır. Bu değişim siyasi, sosyal ve mimari alanda kendini göstermiştir. Doğu Türkistan şehirleri genel itibari ile Çinlilerin ve Doğu Türkistan halkın yaşadığı yer olarak ikiye bölünmüştür. Mimari yapıdaki Çin etkisi hissedilmeye başlamıştır

İngiltere, Hindistan ticaretinin güvenliği sağlamak adına, Rusya ise bölgede güçlü bir Çin istemediğinden dolayı bölgeye hakim olmaya çalışmıştır. Bölge ile Türkistan hanlıkları, Ruslar ve kısmen İngilizler ticaret yapmaya devam

etmişlerdir. Çinliler ise bölgenin her planda geri kalmasını sağlamak adına Çin'in iç bölgeleri ile ticari ilişkilerini kesmeye çalışmıştır.

Çinlilerin baskı politikası eğitim hayatında da devam etmiş, Doğu Türkistan halkının düşünmesini ve bilgi almasını engelleyecek bir sistem oluşturulmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Türkistan'daki kültürel gerileme bölgeye zor şartlar altında giden ve idareciler ile uğraşmak zorunda kalan seyahatçıların eserlerinde kendini göstermiştir.

Çinli yetkililer Doğu Türkistan'da askeri ve ekonomik üstünlükleri neticesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan süreçte güçlerini son noktaya kadar kullanmışlardır. Doğu Türkistan halkı isimleri ve hürriyetleri dahil olmak üzere her şeylerini kaybetme noktasına gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Alpargu, Mehmet (2002), "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Asena, G. Ahmetcan, (2009), *İpek Yolu 1 Çin-Doğu Türkistan*, İstanbul: Palm Yayıncılık.
- Beckwith, Cristopher I. (2011) *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağından Üümüze Orta Asya*, (Çev: Kürşad Yıldırım), Ankara: Odtü Yayıncılık.
- Bekin, M. Rıza, (2003) "Doğu Türkistan", *21.yy'da Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ'a Armağan*, Cilt: 1, Ankara: ASAM Yayınları.
- Benson, Linda, (1990), *The İli Rebellion The Muslim Challenge to Chinese Authority In Xinjiang 1944-1949*, New York.
- Bosworth, C. E., (2002), *Encyclopedia of İslam*, Vol: XI Netherland.
- Bruce, Major C. D., (1907), *Proceeding Of The Central Asian Society*.
- Buğra, Mehmet Emin, (1952), *Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul: Güven Basım Evi.
- Çelik, Muhammed Bilal, (2013), *Yarkend Hanlığının Siyasi Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Çelebi, Defterdar Seyfi, (2014), *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*, (Haz. Serkan Acar) , İstanbul: Selenge Yayınları.
- Curch, Precy. W., (1901), *Chinese Turkestan: With Caravan And Rifle*, London.
- Daisy, Captain, H. H., (1901), *Tibet and Chinese Turkestan*, London.
- Demirağ, Yelda, (2014)"1755 1947 Yılları Arasında Doğu Türkistan", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3.

- Erculasin, Konuralp, (2013), *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, , Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Frye, Richard N., (2009), *Antik Çağlardan Türklerin yayılmasına Orta Asya Mimarisi*, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Gömeç, Sadettin, (2012), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, , Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gömeç, Saadettin, (2015), *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Habizade Ahmet Kemal, (1996) *Çin Türkistan Hatıraları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Hayit, Baymirza, (2004), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hitchins, Keith, (2002), "Kaşgar", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnayet, Alimcan, (2010) "Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan", *Doğu Türkistan Sempozyumu*, İnsani Yardım Vakfı Yayınları.
- Lin-Yih-Min, (1967), *Hitayname Adlı Eserin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidi*, Basılmamış Doktora Tezi.
- Kafalı, Mustafa, (1995), "Tarihi Yapı İçerisinde Doğu Türkistan", *Doğu Türkistan'da Öğrenci Hareketleri Sempozyumu Bildiriler*, Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Kitapçı, Zekeriya, (2004), *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya: Yedikubbe Yayınları.
- Kolesnikov, Aleksand, (2010), *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başı*, Çev: Rakhat Abdieva, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuropatkin, A., N., (2016), *"Asya'nın Kalbi" Doğu Türkistan: Fiziki, Coğrafi, Demografik, Etnografik, Sosyal, Askeri ve İktisadi Yapısı*, (Haz:Feyzullah Uygur), İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Kurban, İklil, (1992), *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları.
- Kurban, İklil, (1995), *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı, Mahmud, (2011), *Doğu Türkistan Uygur Türklerinin Hürriyet ve İstiklal Mücadelesi*, İstanbul: Bayrak Yayıncılık.

1850- 1950 Yılları Arasında Seyahatnamelerin Işığında Doğu Türkistan Şehirleri / Seda Yılmaz Vurgun

- Kul, Ömer, (2009), *Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1945)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OLUFSEN, O., (1911), *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heinemann.
- Saray, Mehmet, (1994), *Rus İşgali Devrinde Osmanlı devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Saray, Mehmet, (2015), *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, İstanbul: Aygan Yayıncılık.
- Schuyler, Eugene, (2007), *Türkistan: Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Seroşevsky, V. L., (2007), *Saka-Yakutlar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Taşagül, Ahmet, (1994), "Doğu Türkistan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taşagül, Ahmet "Türkistan Şehirlerinin 630-680 Yılları Arası", (12. 06. 2017) <https://ahmettasagil.wordpress.com/makaleler/turkistan-sehirlerinin-630-682-yillari/> .
- Teichman, Sir Eric *Journey to Turkestan*, London: Hodder and Stoughton Limited.
- Ünsal, Ahmet Faruk, (2010), "Doğu Türkistan'da Etnik ve Dini Ayrımcılık", *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, İstanbul: İHH Yayınları.
- WİNCHES, Simon, (2008), *The Man Who Loved China*.
- Wood, Captain, J. N. Price, (1910), *Travel and Sport in Turkestan*, London.
- Yıldırım, Kürşat, (2013), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yıldırım, Kürşat, (2016), *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, Ötüken Yayınları.
- <http://www.dunyabulteni.net/haber/295309/dogu-turkistanin-tarihi-sehri-kaşgar-ve-iydgah-camii> (10. 05. 2017).
- <http://akademikperspektif.com/dogu-turkistan-cin-harita/> (08. 04. 2017).